

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia 22 (2024)

ISSN 2081-1861

DOI 10.24917/20811861.22.12

Wanda Ciszewska-Pawłowska

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

ORCID 0000-0001-8716-9869

Sieć detaliczna „Domu Książki” w pierwszych latach jego funkcjonowania (1950–1953)

„Dom Książki” to instytucja państwowa – wielokrotnie reorganizowana – funkcjonująca początkowo jako Centrala Obrotu Księgarskiego „Dom Książki”, następnie Przedsiębiorstwo Państwowe „Dom Książki”. W późniejszym okresie – już po włączeniu w struktury Centralnego Urzędu Wydawnictw, Przemysłu Graficznego i Księgarstwa [dalej: CUWPGiK] – Dyrekcję Naczelną „Domu Książki” nazwano Centralnym Zarządem Księgarstwa. „Dom Książki” od 1950 r. do końca istnienia Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej [dalej: PRL] odpowiadał za detaliczną i hurtową dystrybucję publikacji.

Jego utworzenie było konsekwencją zmian ustrojowych, które miały miejsce w Polsce w wyniku drugiej wojny światowej. W latach 1944–1945, wraz z przejściem kontroli na terytorium Polski przez Armię Czerwoną, rozpoczęło się tworzenie nowego systemu politycznego, a w efekcie także przebudowa struktury własnościowej i społecznej. Początkowo współistniały obok siebie elementy gospodarki rynkowej i rozwiązania wskazujące na pojawienie się nowego systemu, jak m.in. masowa nacjonalizacja przemysłu. Działania te można także dostrzec w sferze ruchu wydawniczo-księgarskiego, który stopniowo został zdominowany przez czynnik polityczny, uznający słowo drukowane za skuteczne narzędzie kontroli politycznej, ale i kształtowania sposobu myślenia zgodnego z oczekiwaniem komunistów.

W 1947 r. zapoczątkowano nacjonalizację handlu książką powoli likwidując niepaństwowe i niepartyjne firmy wydawniczo-księgarskie. Przejęte placówki handlowe niezależnej spółdzielczości wydawniczo-księgarskiej, a czasami również likwidowane księgarnie prywatne stały się podstawą nowej instytucji, „Domu Książki”, odpowiedzialnej za dystrybucję wydawnictw. Monopol w zakresie dystrybucji książki pozwalał na pełną kontrolę rynku, wiązał się jednak z problemami ekonomicznymi tego przedsiębiorstwa. „Dom Książki”, funkcjonujący całkowicie w oderwaniu od działalności wydawniczej nie miał żadnego wpływu na dobór publikacji czy wysokość nakładów. W ofercie tematycznej dominowała – nieciesząca się zainteresowaniem odbiorców – literatura polityczno-ideologiczna, narastały zapasy magazynowe, w rozprowadzaniu nowości odnotowywano duże spóźnienia, małe i źle zaopatrzone księgarnie nie wypełniały swoich funkcji – w efekcie organizacja i sposób działania „Domu Książki” wielokrotnie był przedmiotem krytyki. Początkowo na strukturę

organizacyjną „Domu Książki” składało się jedno ogólnopolskie przedsiębiorstwo państwowe z naczelną dyrekcją w Warszawie i oddziałami (ekspozyturami) wojewódzkimi. W 1954 r. oddziały terenowe usamodzielniono przekształcając je w odrębne przedsiębiorstwa, funkcjonujące – stopniowo – według racjonalnych zasad ekonomicznych. Tym samym lata 1950–1953 stanowią odrębny okres w strukturze organizacyjnej państwowej sprzedaży detalicznej i hurtowej. W tych początkach księgarstwa państwowego starano się zreorganizować księgarską sieć detaliczną, likwidując małe sklepy lub łącząc je w większe i lepiej zaopatrzone księgarnie. Te nieustannie przesunięcia i zmiany sprawiają dziś trudności w ustaleniu liczby istniejących księgarni i określeniu, jak wyglądała sieć detaliczna „Domu Książki” w pierwszych latach jego funkcjonowania.

Problematyka działalności wydawniczo-księgarskiej w okresie powojennym i w dobie PRL podejmowana była kilkakrotnie. Już w 1958 r. Adam Bromberg¹, opublikował bogatą materiałowo pracę z zakresu ruchu wydawniczego. Z tego okresu pochodzą także opracowania Lucjana Bilińskiego². Publikacje te dostarczają istotnych informacji o problemach ówczesnego rynku wydawniczo-księgarskiego, należy jednak patrzeć na nie z dużym dystansem, ze względu na kontekst, w jakim zostały opublikowane. Po roku 1989 – w nowych warunkach politycznych – problematykę powojennego rynku książki podjął Stanisław A. Kondek, który akcentował przede wszystkim jego ideologiczne uwarunkowania³, ale zainteresował się także oficjalnym obiegiem książki w latach 1948–1955⁴. Badania Dariusza Jarosza, także związane z funkcjonowaniem ruchu wydawniczo-księgarskiego w kontekście politycznym, dotyczą już późniejszego okresu PRL⁵. D. Jarosz przygotował również *Wybór źródeł do dziejów książki w latach 1944–1989*⁶. Z kolei Tadeusz Hussak, długoletni prezes Stowarzyszenia Księgarzy Polskich, przybliżył działalność „Domu Książki” z punktu

1 A. Bromberg, *Książki i wydawcy. Ruch wydawniczy w Polsce Ludowej w latach 1944–1957*, Warszawa 1958 oraz jej drugie, ocenzone wydanie pod nieco zmienionym tytułem: *Książki i wydawcy. Ruch wydawniczy w Polsce Ludowej w latach 1944–1966*, Warszawa 1966.

2 L. Biliński, *Ruch wydawniczy i księgarstwo w Polsce Ludowej*, Warszawa 1974; tenże, *Instytucje wydawnicze i dystrybucja książki w Polsce*, Warszawa 1975; tenże, *Zarys rozwoju ruchu wydawniczego w Polsce Ludowej*, Warszawa 1977; tenże, *Książka w Polsce Ludowej: wydawnictwa i księgarstwo*, Warszawa 1981.

3 S.A. Kondek, *Władza i wydawcy. Polityczne uwarunkowania produkcji książek w Polsce w latach 1944–1949*, Warszawa 1993.

4 Tenże, *Papierowa rewolucja. Oficjalny obieg książek w Polsce w latach 1948–1955*, Warszawa 1999. Koncepcję organizacji rynku książki w PRL Kondek omówił także w artykule *Organizacja obiegu książek w PRL jako eksperyment bibliologiczny*, [w:] *Bibliologia. Problemy badawcze nauk humanistycznych*, red. D. Kuźmina, Warszawa 2007, s. 316–325.

5 D. Jarosz, *Władza a książka społeczno-polityczna w PRL 1956–1989*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2013–2014, t. 7–8, s. 133–172; tenże, *Jakich książek potrzebują Polacy? Odpowiedź władzy*, [w:] *Na co dzień i od święta. Książka w życiu Polaków w XIX–XXI wieku*, red. A. Chamera-Nowak, D. Jarosz, Warszawa 2015, s. 441–458; tenże, *Jak tworzono książkę socjalistyczną? Narady wydawców i księgarzy państw bloku wschodniego 1965–1988*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2016, t. 10, s. 317–334.

6 Tenże, *Dzieje książki w Polsce 1944–1989. Wybór źródeł*, Warszawa 2010.

widzenia uczestnika tamtejszych wydarzeń⁷. Problematykę rynku książki w latach 1945–1950 podjął Marek Tobera⁸, a tematykę księgarstwa w polskich badaniach nad książką do 1989 r. uporządkował Grzegorz Nieć⁹. Agnieszka Chamera-Nowak w obszernej monografii przedstawiła działalność Centralnego Urzędu Wydawnictw, Przemysłu Graficznego i Księgarstwa¹⁰.

Przywołane powyżej prace prezentują problematykę produkcji i dystrybucji wydawnictw, ale sama działalność „Domu Książki”, monopolisty w zakresie dystrybucji książki, nie doczekała się jeszcze kompleksowego opracowania. W tym kontekście można wymienić artykuł Wandy Ciszewskiej-Pawłowskiej, przybliżający okoliczności powstawania sieci detalicznej „Domu Książki”¹¹ i kolejny tekst tej autorki prezentujący projekty zamierzonej reorganizacji tej instytucji z 1951 r.¹² W. Ciszewska przybliżyła także funkcjonowanie placówek „Domu Książki” w kontekście regionalnym¹³. Księgarstwem socjalistycznym zajmował się również wspomniany już M. Tobera, który w jednym z artykułów wskazał na problemy z ustaleniem struktury hurtu i detalu w pierwszych latach funkcjonowania „Domu Książki”¹⁴. Zainspirowało to autorkę niniejszego tekstu do podjęcia próby ustalenia stanu liczbowego sieci detalicznej „Domu Książki” w latach 1950–1953. Do tego zadania wykorzystano przede wszystkim plany i projekty rozmieszczenia sieci księgarskiej „Domu Książki” zawarte w aktach CUWPGiK, przechowywane w Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Zestawiono je z informacjami zawartymi w innych dokumentach źródłowych, jak i w istniejących już opracowaniach.

„Dom Książki” oficjalnie rozpoczął działalność 1 stycznia 1950 r., ale utworzenie państwowej sieci księgarskiej planowano już znacznie wcześniej. Nowe przedsiębiorstwo państwowe powstało poprzez przejęcie sklepów księgarskich

7 T. Hussak, *Księgarstwo bliskie czytelnikom. Nie zmarnowaliśmy szansy*, Olsztyn 1999; tenże *Byliśmy służbą społeczną. Rzecz o Stowarzyszeniu Księgarzy Polskich*, Olsztyn 2004.

8 M. Tobera, *Władza i księgarze prywatni 1945–1950*, [w:] *Nie po myśli władzy. Studia nad cenzurą i zakresem wolności słowa na ziemiach polskich od wieku XIX do czasów współczesnych*, red. D. Degen, M. Żynda, Toruń 2012, s. 99–128; tenże, *Księgarstwo spółdzielcze i prywatne w okresie trójsektorowości polskiego rynku książki (1945–1950)*, „Przegląd Biblioteczny” 2014, z. 3, s. 329–363.

9 G. Nieć, *Problematyka księgarska w polskich badaniach nad książką do 1989 roku*, [w:] *Oblicza współczesnej bibliologii. Konteksty i transgresje*, red. G. Czapnik, Z. Gruszka, J. Ladorucki, Warszawa 2014, s. 167–184.

10 A. Chamera-Nowak, *Książka a stalinizm. Centralny Urząd Wydawnictw, Przemysłu Graficznego i Księgarstwa i jego rola w kształtowaniu ruchu wydawniczo-księgarskiego w Polsce 1951–1956*, Warszawa 2019.

11 W. Ciszewska-Pawłowska, *Formation of the Centralized Publication Distribution Network in Poland. ‘Dom Książki’ in 1950–1953*, „Polish Libraries” 2022, vol. 10, s. 227–249.

12 W. Ciszewska-Pawłowska, *W sprawie zamierzonej reorganizacji „Domu Książki”. Projekty i propozycje z 1951 r.*, [w:] *Książki mają swoją historię. Studia ofiarowane Profesor Barbarze Bieńkowskiej*, red. J. Puchalski, Warszawa 2021, s. 424–440.

13 W.A. Ciszewska, *Książka w Toruniu w latach 1945–1950. Ruch wydawniczo-księgarski*, Toruń 2005; też, *Skazone władzą. Ruch wydawniczo-księgarski na Kujawach i Pomorzu w latach 1945–1956*, Toruń 2015.

14 M. Tobera, *Trudne początki księgarstwa socjalistycznego. „Dom Książki” 1950–1953. Struktury detalu i hurtu*, [w:] *Książki mają swoją historię. Studia ofiarowane Profesor Barbarze Bieńkowskiej*, red. J. Puchalski, Warszawa 2021, s. 441–468.

likwidowanych spółdzielni wydawniczo-księgarskich. Spółdzielczość pozornie akceptowana w pierwszych latach po wojnie, ostatecznie została uznana za formę przedsiębiorczości kapitalistycznej. Już w 1948 r. powołano Centralny Związek Spółdzielczy oraz system central grupujących spółdzielnie określonej branży. Jedną z nich była Centrala Spółdzielni Wydawniczych i Księgarskich [dalej: CSWiK]. Reorganizację spółdzielni księgarsko-wydawniczych tłumaczono niewłaściwym rozlokowaniem sklepów w terenie, staraniem o zapewnienie czytelnikom pełnej oferty tytułowej czy po prostu kwestiami ekonomicznymi. Dowodzono, że sklepy te są zbyt rozdrobnione i źle rozlokowane, a rozwiązaniem jest komasacja małych placówek księgarskich w większe i lepiej zaopatrzone księgarnie¹⁵. Ostatecznie zmiany te przeprowadzono pod koniec 1949 r. wymuszając połączenie się wszystkich spółdzielni w 14 central, a następnie je upaństwowiono. Dzięki temu przejęto znaczny majątek, na który złożyły się lokale handlowe, zapasy magazynowe towarów (w tym książek) oraz profesjonalny personel¹⁶.

W grudniu 1948 r. liczbę sklepów księgarskich i księgarsko-papierniczych oceniano łącznie na 1523 punkty, w tym 698 księgarni uspołecznionych¹⁷. W ciągu kilku miesięcy ich liczba wzrosła o 176 do 874 na koniec 1949 r. W tym okresie funkcjonowało jeszcze 827 sklepów prywatnych¹⁸, co dawało łącznie 1701 księgarni na terenie całego kraju¹⁹.

„Dom Książki” – powołany formalnie zarządzeniem z 15 stycznia 1950 r., odpowiadał – poprzez sieć księgarni – za hurtową i detaliczną sprzedaż wydawnictw nieperiodycznych oraz wyrobów papierowych i materiałów biurowych. Podstawą jego funkcjonowania był majątek wcześniej stanowiący własność 43 różnych instytucji, w tym 29 państwowych wydawnictw i przedsiębiorstw spółdzielczych powiązanych z aparatem władzy oraz 14 centrali spółdzielni księgarskich. Przejęto go bez żadnego zadośćuczynienia. Było to 899 księgarni i sklepów księgarsko-papierniczych, 94 magazyny wydawnictw, ale także papier czy inne artykuły biurowe²⁰.

Nowo tworzona sieć „Domu Książki” powstała zatem z 14 księgarni Państwowych Zakładów Wydawnictw Szkolnych, 9 księgarni Państwowego Instytutu Wydawniczego, 182 sklepów Spółdzielni „Książka i Wiedza”, 53 sklepów Spółdzielni „Czytelnik” oraz 23 księgarni innych wydawnictw. Największą grupę – 618, stanowiły przejęte placówki spółdzielni zrzeszonych w CSWiK²¹. W swoich wspomnieniach

15 A. Klimowicz, *Za mało czy za dużo księgarń?*, „Praca Księgarska” 1949, nr 2, s. 18–20.

16 S.A. Kondek, *Władza i wydawcy...*, s. 119–123; W.A. Ciszewska, *Skażone władzą...*, s. 170–182; M. Tobera, *Księgarstwo spółdzielcze i prywatne...*, s. 345–347.

17 A. Klimowicz, dz. cyt., s. 18.

18 Więcej na temat okoliczności likwidacji prywatnych firm wydawniczo-księgarskich zob.: S.A. Kondek, *Władza i wydawcy...*; W.A. Ciszewska, *Książka w Toruniu...*; też, *Skażone władzą...*; M. Tobera, *Księgarstwo spółdzielcze i prywatne...*, s. 345–347; tenże, *Władza i księgarze prywatni...*

19 *Ruch wydawniczy, prasa, drukarstwo i księgarstwo w latach 1945–1954*, Warszawa 1955, s. 226; S. Siekierski, *Książka literacka. Potrzeby i ich realizacji w latach 1944–1986*, Warszawa 1992, s. 109.

20 W. Ciszewska-Pawłowska, *Formation of the Centralized Publication...*, s. 235–236.

21 S. Malawski, *Obrót księgarski. Organizacja i technika*, Warszawa 1960, s. 33; C. Ożarzewski, *Zarys dziejów książki i księgarstwa*, Poznań 1963, s. 175; L. Biliński, *Instytucje wydawnicze...*, s. 131.

Józef Zaremba, odpowiedzialny za nadzór nad „Domem Książki” w pierwszych latach funkcjonowania CUWPGiK, podaje te same liczby, jednak jako liczbę przejętych księgarni spółdzielczych związanych z CSWiK wymienia 816²². Ponieważ Zaremba wyszczególnia te same liczby w odniesieniu do pozostałych przejętych placówek, należy rozważyć czy w przypadku księgarni spółdzielczych związanych z CSWiK nie jest to zwykły błąd liczbowy: 816 u Zaremby do 618 widniejących w źródłach archiwalnych i innych opracowaniach. Tym samym liczba 1097 księgarni przejętych według Zaremby zmieniałaby się na 899, wymieniane w większości opracowań. Podobne trudności sprawia ustalenie, ile placówek księgarskich przejął w styczniu 1950 r. „Dom Książki” w obrębie danego województwa. Informacje zmieniają się w zależności od źródła, a często są sprzeczne nawet w obrębie jednej publikacji. Dla przykładu w województwie pomorskim było to od 61 do 63 placówek, a ostatecznie liczbę tę ustalono „zupełnie przypadkowo” na 63²³.

Najczęściej wymieniana w materiałach archiwalnych, jak i w opracowaniach liczba przejętych księgarni to 899. Tak jest np. w *Uwagach na temat rozmieszczenia sieci detalicznej „Domu Książki”* z 28 listopada 1951 r., gdzie w stanie na dzień 1 stycznia 1950 r. oprócz 899 sklepów detalicznych wspomniano dodatkowo o 11 kioskach²⁴. W innym dokumencie, *Uwagi do projektu planu obrotu towarowego na 1953 r.* z 16 października 1952 r., opracowanym przez dyrektora „Domu Książki” Emila Herbsta, liczba księgarni na dzień 1 stycznia 1950 r. to 891²⁵.

Niezależnie od trudnej do ustalenia liczby przejętych księgarni, powstała niejednolita sieć detaliczna, niespełniająca wymogów księgarskich pod względem warunków lokalowych, jak i rozmieszczenia terytorialnego. Większość przejętej sieci detalicznej „nie nadawała się do spełnienia zadań nowego przedsiębiorstwa”²⁶. Na często niezadowolający stan pomieszczeń, źle zorganizowanych, małych i niedoogranych zwrócił także uwagę M. Tobera, przytaczając przykłady m.in. z Opolszczyzny i Zielonogórskiego. Kazimierz Majerowicz, przez wiele lat związany z „Domem Książki”, podał, że z 899 księgarni o średniej powierzchni ok. 30 m² aż 500 było „księgarniami tylko z nazwy”. Książki i podręczniki szkolne były oferowane tylko w sezonie szkolnym lub gwiazdkowym, natomiast podstawowy asortyment stanowiły przede wszystkim artykuły szkolno-biurowe. Już w roku 1950 podjęto pierwsze działania zmierzające do uporządkowania i reorganizacji sieci. W efekcie zlikwidowano lub połączono z innymi 120 sklepów oraz otwarto 150 nowych²⁷.

22 J. Zaremba, *Było i tak. Wspomnienia*, Wrocław 1976, s. 482.

23 . Zob. W.A. Ciszewska, *Skażone władzq...*, s. 266–267.

24 Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Centralny Urząd Wydawnictw, Przemysłu Graficznego i Księgarstwa [dalej cyt.: AAN CUWPGiK], sygn. 372, *Uwagi na temat rozmieszczenia sieci detalicznej „Domu Książki”* z 28 listopada 1951 r., s. [1].

25 AAN CUWPGiK, sygn. 368, *Uwagi do projektu planu obrotu towarowego na 1953 r.* z 16 października 1952 r., s. 4.

26 AAN CUWPGiK, sygn. 372, *Uwagi na temat rozmieszczenia sieci detalicznej „Domu Książki” ...*, s. [1].

27 Tamże; M. Tobera, *Trudne początki...*, s. 454; K. Majerowicz, *Dom Książki 1950–1974*, „Przegląd Księgarski i Wydawniczy” 1975, nr 1/2, s. 1. Kazimierz Majerowicz (1920–2005) zastępca Dyrektora Naczelnego „Domu Książki” Czesława Ringera, a od 1956 r. wieloletni dyrektor kolejno Centralnego Zarządu Księgarstwa, Centrali Księgarstwa Dom Książki, Zjednoczenia Księgarstwa i Zrzeszenia Księgarstwa. Zob. A. Chamera-Nowak, dz. cyt., s. 297.

W ramach planu 6-letniego opracowanego w czerwcu 1950 r. postulowano reorganizację sieci detalicznej „Domu Książki” i założenie do grudnia 1951 r. 76 nowych sklepów w dzielnicach robotniczych wielkich miast czy w powstających osiedlach mieszkaniowych oraz połączenie 88 placówek funkcjonujących często w bliskim sąsiedztwie. Z kolei według planów z grudnia 1955 r. sieć miała liczyć 1928 księgarń – 79% więcej w stosunku do zakładanej liczby 1077 księgarń w grudniu 1950 r.²⁸ Wątpliwości do wytycznych zawartych w planie zgłoszono nieomal natychmiast. W *Notatce dla Obywatela Dyrektora Biura Kontroli i Nadzoru* z 6 listopada 1950 r. zauważono, że punkty detaliczne w małych miasteczkach osiągały minimalne obroty wydawnictwami, podobnie jak sklepy księgarsko-papiernicze w większych ośrodkach miejskich. Proponowanym rozwiązaniem była likwidacja nadmiernej liczby sklepów księgarskich, których istnienie wynikało wyłącznie z:

bezplanowej gospodarki na tym odcinku w okresie, gdy dystrybucją książki zajmowało się kilkadziesiąt instytucji i sprzedawcy prywatni²⁹.

Założenia zwiększenia liczby placówek „Domu Książki” ujęte w planie 6-letnim były nierealne i nie udało się ich zrealizować nawet w pierwszym roku. Jak podał Leon Marszałek, wieloletni dyrektor Państwowego Wydawnictwa Naukowego i autor opracowań poświęconych edytorstwu, do końca roku 1950 r. funkcjonowało 928 księgarń „Domu Książki”³⁰.

Działalność „Dom Książki” była krytykowana od samego początku, zarówno w kontekście właściwej struktury organizacyjnej, jak i źle funkcjonującej dystrybucji. Negatywnie oceniono znaczny przerost etatów, brak regulaminów pracy i różnego typu instrukcji, wewnętrznej kontroli finansowej czy współpracy pomiędzy poszczególnymi działami. W rezultacie zarządzono m.in. przeanalizowanie planu sieci detalicznej „Domu Książki” i zwiększenie liczby placówek w dzielnicach robotniczych dużych ośrodków miejskich³¹.

W *Uwagach na temat rozmieszczenia sieci detalicznej „Domu Książki”* 1 stycznia 1951 r. odnotowano 933 placówki, w tym 165 księgarń sortymentowych, 748 sklepów księgarsko-papierniczych oraz 20 kiosków. Z kolei w *Uwagach do projektu planu obrotu towarowego na 1953 r...* na ten sam dzień podano 920 księgarń³². M. Tobera – na podstawie sprawozdania „Domu Książki” dla Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej [dalej: KC PZPR] – stwierdził, że na początku 1951 r. sieć liczyła 932 księgarnie³³. Najbardziej prawdopodobna

28 AAN CUWPGiK, sygn. 366, *Główne założenia do 6-letniego planu obrotu towarowego* z 15 czerwca 1950 r., k. 2, 17; W.A. Ciszewska, *Skażone władzą...*, s. 264–265.

29 AAN CUWPGiK, sygn. 372, *Notatka dla Obywatela Dyrektora Biura Kontroli i Nadzoru* z 6 listopada 1950 r., s. 2.

30 L. Marszałek, *Podstawowe wiadomości z edytorstwa i księgarstwa*, Warszawa 1988, s. 74; S. Połęcz, *Z bilansu dziesięciolecia*, „Praca Księgarska” 1960, nr 1/2, s. 8.

31 W. Ciszewska-Pawłowska, *Formation of the Centralized Publication...*, s. 239.

32 AAN CUWPGiK, sygn. 372, *Uwagi na temat rozmieszczenia sieci detalicznej „Domu Książki”...*, s. [1]; sygn. 368, *Uwagi do projektu planu obrotu towarowego na 1953 r.* z 16 października 1952 r., s. 4.

33 M. Tobera, *Trudne początki...*, s. 459.

jest ta pierwsza liczba i dane M. Tobery, bo już 15 lipca 1951 r. było 935 placówek detalicznych „Domu Książki”, z czego aż 750 to sklepy księgarsko-papiernicze³⁴.

Na koniec sierpnia 1951 r. odnotowano 963 punkty detaliczne (tabela 1), w tym 209 księgarni, 698 sklepów księgarsko-papierniczych i 56 kiosków. W tym okresie najwięcej sklepów było w ekspozyturze katowickiej – 121, warszawskiej – 106 i wrocławskiej – 90³⁵. M. Tobera, kierując się sprawozdaniem „Domu Książki” dla KC PZPR stwierdził, że we wrześniu 1951 r. sieć detaliczna obejmowała 908 księgarni. Z kolei S.A. Kondek podał – na postawie zestawienia za III kwartał 1951 r., że w tym czasie funkcjonowało 986 sklepów „Domu Książki”³⁶. Widoczne są duże rozbieżności w danych dotyczących stosunkowo krótkiego okresu, ale nie ma możliwości ich weryfikacji.

Tabela 1. Stan sieci detalicznej „Domu Książki” na 30.08.1951 r.

Ekspozytura	Liczba punktów detalicznych			Razem
	księgarni	kiosków	sklepów księgarsko-papierniczych	
Warszawa	42	13	51	106
Bydgoszcz	9	1	54	64
Poznań	16	7	58	81
Łódź	27	14	48	89
Kielce	11	2	30	43
Lublin	5	–	46	51
Białystok	1	–	28	29
Olsztyn	3	–	27	30
Gdańsk	16	4	30	50
Koszalin	4	–	19	23
Szczecin	5	–	23	28
Zielona Góra	1	–	26	27
Wrocław	20	7	63	90
Opole	1	1	30	32
Katowice	29	4	88	121
Kraków	12	2	44	58
Rzeszów	7	1	33	41
Razem	209	56	698	963

Źródło: W.A. Ciszewska, *Skazone władzą...*, s. 280–281.

Przeniesienie „Domu Książki” w struktury – utworzonego 2 sierpnia 1951 r. – Centralnego Urzędu Wydawnictw, Przemysłu Graficznego i Księgarstwa miało usprawnić wciąż źle funkcjonującą dystrybucję wydawnictw³⁷. Nie poprawiło to

34 W. Ciszewska-Pawłowska, *W sprawie zamierzonej reorganizacji...*, s. 433–434.

35 W.A. Ciszewska, *Skazone władzą...*, s. 280–281.

36 S.A. Kondek – cytując sprawozdanie „Domu Książki” – podał, że było to 186 księgarni sortymentowych, 784 sklepów księgarsko-papierniczych i 52 kioski. Razem daje to jednak 1022 punkty, a nie 986 wymienione w sprawozdaniu. Zob. S.A. Kondek, *Papierowa rewolucja...*, s. 57.

37 Tamże, s. 66; A. Chamera-Nowak, dz. cyt., s. 70, 73.

jednak wyników finansowych przedsiębiorstwa, a przyczyny tego stanu powszechnie upatrywano w nadmiernie rozbudowanej i nadal źle rozmieszczonej sieci detalicznej. Przykładowo w ramach ekspozytury poznańskiej: w Lesznie w drugiej połowie października 1951 r. na 22 700 mieszkańców istniały 3 księgarnie, wszystkie znajdowały się w centrum miasta w odległości ok. 250 m; w Ostrowie Wielkopolskim na 33 200 mieszkańców znajdowały się 4 księgarnie „Domu Książki”, w Szamotułach – 2 sklepy na 9400 mieszkańców, we Wrześni – 2 sklepy na 10 400 mieszkańców, w Rawiczu – 2 sklepy na 10 500 mieszkańców, w Krotoszynie – 2 sklepy na 14 000 mieszkańców. W miejscowościach tych na 1 księgarnię „Domu Książki” przypadało 5–8 tys. konsumentów, a w tym samym czasie w Poznaniu 1 placówka „Domu Książki” przypadała na 15 000 mieszkańców³⁸.

Jak stwierdzono w *Uwagach Biura Nadzoru na temat zagadnień PP „Domu Książki” wymagających dalszego rozpracowania z 23 listopada 1951 r.*:

mimo niewątpliwie dużego wysiłku jaki włożyła Naczelna Dyrekcja w uporządkowanie sieci detalicznej, stan na tym odcinku należy uważać w dalszym ciągu za niezadowolający. [...] W dalszym ciągu rozmieszczenie punktów detalicznych jest przypadkowe, aczkolwiek przypadkowość ta nie jest obecnie tak jaskrawa, jak w momencie przejścia sieci³⁹.

Oceniono, że rozmieszczenie terytorialne księgarni było niewłaściwe, ponieważ zupełnie nie brano pod uwagę kwestii ekonomicznych i możliwych do osiągnięcia przez nie wyników finansowych, nie lokalizowano placówek przede wszystkim w miastach powiatowych i większych osiedlach miejskich, ale nadal prowadzono je w małych miejscowościach. Zalecano łączenie małych księgarni, jak również przekazanie Gminnym Spółdzielniom „Samopomoc Chłopska”⁴⁰ punktów sprzedaży w miejscowościach poniżej 4 tys. mieszkańców⁴¹.

W listopadzie 1951 r. w *Uwagach na temat rozmieszczenia sieci detalicznej „Domu Książki”* stwierdzono, że „Dom Książki” w wielu miastach nie posiada księgarni o odpowiedniej powierzchni sklepowej. Opracowano zatem specjalne zasady łączenia placówek księgarskich, tak aby w wyniku komasacji powstawała duża księgarnia, obsługująca wszystkich mieszkańców miasta. Doprecyzowano także warunki rozmieszczenia terytorialnego poszczególnych placówek księgarskich „Domu Książki”, zastrzegając, że prowadzenie księgarni w miejscowości poniżej 4 tysięcy mieszkańców, bez obrotów przeciętnie 10 tys. zł. miesięcznie jest niewłaściwe.

38 AAN CUWPGiK, sygn. 372, *Uwagi na temat rozmieszczenia sieci detalicznej „Domu Książki”...*, s. 9–10.

39 AAN CUWPGiK, sygn. 372, *Uwagi Biura Nadzoru na temat zagadnień PP „Domu Książki” wymagających dalszego rozpracowania z 23 listopada 1951 r.*, s. 4.

40 Centrala Rolnicza Spółdzielni „Samopomoc Chłopska” (i jej gminne spółdzielnie) istniała od 1948 r. Jej zadaniem było zaspokajanie potrzeb odbiorcy wiejskiego w zakresie oświaty, kultury i rozrywki. Zob. W.A. Ciszewska, *Skażone władzą...*, s. 303.

41 AAN CUWPGiK, sygn. 372, *Uwagi Biura Nadzoru na temat zagadnień PP „Domu Książki”...*, s. 5; *Uwagi na temat rozmieszczenia sieci detalicznej „Domu Książki”...*, s. [1]; W. Ciszewska-Pawłowska, *W sprawie zamierzonej reorganizacji...*, s. 435–436.

Przeprowadzenie reorganizacji i zwiększenie powierzchni lokalowych miały ułatwić środki finansowe pozyskane z kredytów⁴².

W styczniu 1952 r. opracowano *Plan sieci Centrali Obrotu Księgarskiego „Dom Książki” na rok 1952*, w ramach którego do końca roku miały funkcjonować 922 sklepy (tabela 2). Najwięcej w województwie katowickim – 125, wrocławskim – 84 i poznańskim – 80. Jednak, jeśli uwzględnić łącznie województwo warszawskie wraz z miastem stołecznym to zajęłoby ono drugie miejsce – 103 księgarnie⁴³.

Tabela 2. Plan sieci detalicznej „Domu Książki” na rok 1952 z 23 stycznia 1952 r.

Województwo	Liczba punktów detalicznych na dzień 31.12.1952 r.
M. St. Warszawa	64
w. warszawskie	39
w. bydgoskie	63
w. poznańskie	80
m. Łódź	38
w. łódzkie	36
w. kieleckie	38
w. lubelskie	41
w. białostockie	31
w. olsztyńskie	30
w. gdańskie	50
w. koszalińskie	23
w. szczecińskie	29
w. zielonogórskie	25
w. wrocławskie	84
w. opolskie	29
w. katowickie	125
w. krakowskie	57
w. rzeszowskie	40
Razem	922

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych zawartych w AAN CUWPGiK, sygn. 113, *Plan sieci Centrali Obrotu Księgarskiego „Dom Książki” na rok 1952 z 23 stycznia 1952 r.*

W komentarzu do planu na rok 1952 zaznaczono, że zamierzony niewielki wzrost liczby placówek był wyrazem zmiany pierwotnych założeń i rezygnacji z „dużej ilościowej rozbudowy sieci detalicznej”. Stwierdzono, że niewykonanie planu na rok 1951 wynikało z przekazania (pierwotnie nie przewidywanego) kilkudziesięciu małych księgarni o przewadze asortymentu papierniczego gminnym

42 AAN CUWPGiK, sygn. 372, *Uwagi na temat rozmieszczenia sieci detalicznej „Domu Książki” ...*, s. 5. W. Ciszewska-Pawłowska, *Formation of the Centralized Publication ...*, s. 242–243. W 1951 r. z kredytowanych środków finansowych sześć mln zł przeznaczono na uporzędkowanie sieci detalicznej, a dwa mln zł na remont magazynów „Domu Książki”. Zob. W. Ciszewska-Pawłowska, *W sprawie zamierzonej reorganizacji...*, s. 436.

43 AAN CUWPGiK, sygn. 113, *Plan sieci Centrali Obrotu Księgarskiego „Dom Książki” na rok 1952 z 23 stycznia 1952 r.* Ten sam plan znajduje się także w AAN CUWPGiK, sygn. 365.

spółdzielniom, z podjętej w drugim półroczu 1951 r. likwidacji „słabych punktów” w mniejszych miastach oraz rezygnacji z przewidzianego planem zakładania w zakładach pracy kiosków kolporterskich, które okazały się mało skuteczną formą kolportażu wydawnictw. W planie na rok 1952 ich funkcję miały przejąć rozdzielnie kolporterskie, których przewidziano aż 40 – do uruchomienia we wszystkich większych miastach⁴⁴.

Pierwszego stycznia 1952 r. odnotowano 852 księgarnie i 29 rozdzielnie kolporterskie, w sumie 881 placówki detaliczne⁴⁵. Do maja tego roku „Dom Książki” dysponował 854 sklepami detalicznymi (tabela 3), w tym m.in. 180 księgarniami ogólnosortymentowymi, 86 księgarniami specjalnymi oraz 529 sklepami księgarsko-papierniczymi. Po uwzględnieniu 59 sklepów z artykułami nieksiążkowymi i 36 rozdzielni kolporterskich, sieć sprzedaży detalicznej „Domu Książki” w maju 1952 r. liczyła łącznie 910 placówek⁴⁶.

Tabela 3. Sieć sprzedaży detalicznej „Domu Książki” maj 1952 r.

Sieć sprzedaży detalicznej		Liczba punktów
Księgarnie ogólnosortymentowe		180
Księgarnie specjalne, w tym:		86
wydawnictw zagranicznych	31	
antykwiariaty	7	
społeczno-polityczne	8	
naukowe i akademickie	13	
techniczne	11	
rolnicze	3	
medyczne	3	
muzyczne	6	
prawniczo-ekonomiczne	1	
pedagogiczne	3	
Sklepy księgarsko-papiernicze		529
Sklepy z art. papierniczymi i wydawnictwami nieksiążkowymi		59
Razem		854
Kioski		20
Rozdzielnie kolporterskie		36
Razem		910

Źródło: W. Ciszewska-Pawłowska, *Formation of the Centralized Publication...*, s. 245.

44 AAN CUWPGiK, sygn. 367, *Plan obrotu na 1952 r. (komentarz)*. Kolportaż zakładowy rozwinął się w Polsce na początku lat 50. XX w. dzięki poparciu władz politycznych oraz aktywnej pomocy organizacji młodzieżowych i związków zawodowych. Zob. W.A. Ciszewska, *Kolportaż zakładowy i instrukcje „Domu Książki” z lat 1950–1951*, [w:] *Książka, biblioteka, informacja. Między podziałami a wspólnotą*. 5, red. J. Dzieniakowska, M. Olczak-Kardas, Kielce 2016, s. 161–172.

45 AAN CUWPGiK, sygn. 368, *Uwagi do projektu planu obrotu towarowego na 1953 r. z 16 października 1952 r.*, s. 4.

46 W. Ciszewska-Pawłowska, *Formation of the Centralized Publication...*, s. 244.

We wrześniu 1952 r. – jak podał S.A. Kondek – działały 953 placówki sprzedaży detalicznej „Domu Książki”⁴⁷. Nie wiadomo jednak, czy na tę liczbę składały się tylko księgarnie i pozostałe typy sklepów, czy uwzględniono także kioski i rozdzielnie kolporterskie. Biorąc pod uwagę dane z początku roku bardziej prawdopodobne jest, że liczba ta obejmowała całą sieć sprzedaży detalicznej. Z kolei według J. Zaremby w 1952 r. – bez bliższego precyzowania daty – było 880 punktów detalicznych: 26 rozdzielni kolporterskich oraz 854 sklepy. Na łączną liczbę sklepów składało się 180 księgarni ogólnosortymentowych, 86 specjalistycznych, 529 sklepów księgarsko-papierniczych oraz 59 z artykułami papierniczymi⁴⁸.

Tabela 4. Plan sieci detalicznej „Domu Książki” z 16 października 1952 r.

Województwo	Stan na 31.12.1952	Do uruchomienia	Do zlikwidowania	Stan na 31.12.1953
M. St. Warszawa	56	12	6	62
Warszawskie	40	–	6	43
Bydgoskie	61	–	11	50
Poznańskie	77	1	5	73
m. Łódź	30	1	4	27
Łódzkie	33	1	3	31
Kieleckie	38	–	2	36
Lubelskie	37	2	3	36
Białostockie	30	–	3	27
Olsztyńskie	29	–	3	26
Gdańskie	42	2	2	42
Koszalińskie	22	1	–	23
Szczecińskie	27	1	1	27
Zielonogórskie	26	–	1	25
Wrocławskie	81	1	11	71
Opolskie	23	–	–	23
Katowickie	104	3	9	98
Krakowskie	59	–	8	51
Rzeszowskie	37	2	2	37
Razem	852	27	80	799

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych zawartych w AAN CUWPGiK, sygn. 368, *Uwagi do projektu planu obrotu towarowego [Domu Książki] na 1953 r. z 16 października 1952*, s. 25.

W październiku 1952 r. na styczeń kolejnego roku planowano już 817 księgarni i 35 rozdzielni kolporterskich, w sumie 852 punkty detaliczne, a na 1 marca – 799 punktów detalicznych, w tym 759 księgarni i 40 rozdzielni. W sumie w roku 1953 przeznaczono do likwidacji dalszych 80 punktów sprzedaży, z czego 55 planowano przekazać innym przedsiębiorstwom uspołecznionym (42 wraz z wyposażeniem, 13 bez), a 25 połączyć z innymi księgarniami (tabela 4). Sklepy

47 S.A. Kondek, *Papierowa rewolucja...*, s. 58.

48 J. Zaremba, dz. cyt., s. 504.

wybrane do przekazania lub połączenia już w 1952 r. prowadziły wyprzedzając wydawnictwem i artykułom papierniczym z dużą przewagą tych ostatnich. Niezależnie od liczby punktów powierzchnia ogólna księgarni w ocenie dyrektora „Domu Książki” E. Herbsta była absolutnie niewystarczająca, a plan inwestycyjny na 1953 r. nie zapewniał w tym zakresie zaspokojenia nawet „najbardziej palących potrzeb”⁴⁹.

Tabela 5. Placówki detaliczne „Domu Książki” – 1 sierpnia 1953 r. (kolejność ekspozytur zachowano ze źródła)

Ekspozytury	Liczba księgarni ogółem	Rodzaj sklepów istniejących w 1953 r.													Przewidziane do likwidacji			
		Księgarnie ogólnosortymentowe	Księgarnie specjalne									Księgarsko-papiernicze	Artystyczno-graficzne	Papiernicze		Rozdzielnie	Kioski	
			Radzieckie	Spół.-polit.	Naukowe	Techniczne	Rolnicze	Medyczne	Wysyłkowe	Muzyczne	Antykwiariaty							
Warszawa Stoł.	66	25	3	1	1	3	1	1	1	1	3	2		1	8	6	10	2
Warszawa Woj.	40	12											22		6			
Bydgoszcz*	50	6	2		2		1		1		1	31	2		3			
Poznań	71	31	1	1	1	1	1		1	1	1	23	3	2	2	2		
Łódź	60	23	1	1	1	1	1	1	1	1	1	10	2	11	4	1	3	
Kielce	37	6	1		1		1		1			23	1	1	2		2	
Lublin	35	7	1		1		1		1			22	1		1		2	
Białystok	30	5	1		1				1			15	1	5	1		4	
Olsztyn	28	2	1						1			22	1		1		1	
Gdańsk	43	17	2		1	1			1	1	1	13	1	2	2	1	2	
Koszalin	23	4							1			15	1		1	1		
Szczecin	29	7	1		1		1		1			15	1		1	1		
Zielona Góra	25	7					1		1			14	1		1			
Wrocław**	77	35	3	1	1	1	1	1	1	1	1	17	3	4	5	3		
Opole	25	5					1		1			15	1		1	1		
Stalinogród [Katowice]	103	31	3	1	5	1		1	1	1	1	35	1	13	8	1		
Kraków	55	10	1	1	1	1	1	1	1	1	1	30	1	3	1	1	2	
Rzeszów	34	26	1				1		1				1	2	1	1	1	
Razem	831	259	22	6	17	9	12	5	17	9	9	322	23	57	41	23	19	

* Liczba placówek księgarskich w Ekspozyturze Bydgoszcz nie sumuje się do 50 i wynosi 49.

** Liczba placówek księgarskich w Ekspozyturze Wrocław nie sumuje się do 77 i wynosi 78.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych zawartych w AAN CUWPGiK, sygn. 54, *Projekt planu rozmieszczenia sieci księgarskiej „Domu Książki” na rok 1955.*

Trudno ocenić czy plan ten został zrealizowany. S.A. Kondek podał, że w 1953 r. – bez precyzowania daty – funkcjonowało 812 placówek sprzedaży detalicznej⁵⁰.

49 AAN CUWPGiK, sygn. 368, *Uwagi do projektu planu obrotu towarowego [Domu Książki] na 1953 r. z 16 października 1952, s. 4–5.*

50 S.A. Kondek, *Papierowa rewolucja...*, s. 58.

Jednak w *Projekcie planu rozmieszczenia sieci księgarskiej „Domu Książki” na rok 1955* – jako punkt wyjścia dla ustaleń tego dokumentu – podano 831 jako rzeczywistą liczbę placówek „Domu Książki” na 1 sierpnia 1953 r. Było to 365 księgarń, 322 sklepy księgarsko-papiernicze, 23 sklepy artystyczno-graficzne, 57 sklepów papierniczych, 41 rozdzielni kolporterskich oraz 23 kioski (tabela 5)⁵¹.

Na rok 1955 przewidywano takie rozmieszczenie sieci, które pozwoliłoby na funkcjonowanie sklepu „Domu Książki” w każdym mieście powiatowym. Jak podaje M. Tobera księgarnia taka miała dysponować minimum 50 m² powierzchni (tabela 6)⁵².

Jednocześnie zakładano, że wielkość sieci detalicznej pozwoliłaby na funkcjonowanie w dużych miastach jednej księgarni na 20 000 mieszkańców. Nie zapomniano przy tym o robotnikach planując zakładanie wzorcowych księgarń w budujących się osiedlach robotniczych. Sieć księgarń specjalnych miała być uzupełniona, a ich pomieszczenia „zracjonalizowane”. W szczególnych przypadkach przewidywano przeniesienie sklepów, tak aby dopasować właściwy typ księgarni do środowiska, w jakim miała funkcjonować. W związku z tym przewidywano zmianę 90 lokali, a wydatki na adaptację nowych pomieszczeń, jak i urządzenie już istniejących i nowozakładanych placówek szacowano na 20 121 000 zł⁵³.

Tabela 6. Projekt rozmieszczenia sieci detalicznej „Domu Książki” w 1955 r.

Ekspozytury	Liczba punktów
Warszawa Stoł.	80
Warszawa woj.	46
Bydgoszcz	58
Poznań	82
Łódź	62
Kielce	40
Lublin	38
Białystok	27
Olsztyn	28
Gdańsk	50
Koszalin	26
Szczecin	32
Zielona Góra	27
Wrocław	86
Opole	28
Stalinogród [Katowice]	123
Kraków	69
Rzeszów	44
Razem	946

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych zawartych w AAN CUWPGiK, sygn. 54, *Projekt planu rozmieszczenia sieci księgarskiej „Domu Książki” na rok 1955*

51 AAN CUWPGiK, sygn. 54, *Projekt planu rozmieszczenia sieci księgarskiej „Domu Książki” na rok 1955*.

52 M. Tobera, *Trudne początki...*, s. 460.

53 AAN CUWPGiK, sygn. 54, PP „Dom Książki” do CUWPGiK z września 1953 r.

Projekty rozwoju sieci opracowane przez „Dom Książki” i sygnowane przez E. Herbsta nie spotkały się z pozytywną oceną inspektorów CUWPGiK. Zwrócono uwagę, że liczba 710 księgarń (ogólnych i specjalnych), sklepów księgarsko-papierniczych i artystyczno-graficznych w 1953 r. miałyby wzrosnąć aż o 108. W tym samym czasie liczba miast powiatowych i wojewódzkich wynosiła 274, a ludność ośrodków miejskich, w których istniały sklepy „Domu Książki” nie przekroczyłaby 12 milionów. Gdyby więc zastosować przelicznik – 1 księgarnia na 20 000 mieszkańców, sieć księgarń powinna wynosić maksymalnie 600. Powrócono tym samym do propozycji wyliczeń zawartych w *Notatce dla Obywatela Dyrektora Biura Kontroli i Nadzoru* z 6 grudnia 1950 r. Uwzględniając jednak potrzebę większej liczby placówek w miastach uniwersyteckich czy ośrodkach przemysłowych uznano stan sieci 831 placówek (wraz z kioskami, rozdzielniami kolporterskimi i sklepami papierniczymi) w 1953 r. za zupełnie wystarczający⁵⁴.

W przywołanym już artykule poświęconym początkom księgarstwa socjalistycznego M. Tobera⁵⁵ uporządkował zebrane przez siebie informacje dotyczące stanu sieci detalicznej „Domu Książki” w latach 1950–1953 w tabeli. Zestawienie to można poszerzyć o dane zamieszczone w niniejszym tekście (tabela 7). Dla wspomnianego przedziału liczba księgarń w danym roku zmienia się w zależności od źródła czy opracowania. Trudność w ustaleniu rzeczywistej liczby placówek „Domu Książki” wynika z ciągłej reorganizacji sieci: poszczególne księgarnie i sklepy księgarsko-papiernicze likwidowano, łączono lub tworzone nowe. W dokumentach i opracowaniach nie zawsze precyzowano, jakiej daty dotyczy podawana liczba sklepów, a w kontekście płynności sieci jest to niezwykle istotne. Zmieniała się także koncepcja struktury sieci od likwidacji sklepów papierniczych, poprzez zakładanie kiosków kolportażowych – i z kolei rezygnację z nich na rzecz rozdzielni kolporterskich. Ta różnorodność typów placówek detalicznych powoduje utrudnienia w weryfikacji wielkości sieci. Często jest ona podawana jako ogólna liczba, co uniemożliwia stwierdzenie, jakie typy placówek uwzględniono, a jakie ewentualnie pominięto (nie zawsze uwzględniano kioski). Podobna kwestia dotyczy informacji o rozmieszczeniu terytorialnym sklepów. W dokumentach archiwalnych zdarzają się także pomyłki liczbowe, ludzka pamięć bywa zawodna, co nie pozwala bezkrytycznie ufać informacjom zawartym w publikowanych wspomnieniach.

Zestawiając tylko te najpełniejsze dane można zauważyć spadek ogólnej liczby punktów sieci detalicznej, przy jednoczesnym wzroście liczby profesjonalnych księgarń. 1 stycznia 1951 r. odnotowano 933 placówki, w tym 165 księgarń sortymentowych, 748 sklepów księgarsko-papierniczych oraz 20 kiosków, a na koniec sierpnia tego roku – 963 punkty detaliczne, w tym 209 księgarń i 698 sklepów księgarsko-papierniczych. W ciągu ośmiu miesięcy wrosła liczba księgarń sortymentowych, zmalała natomiast liczba sklepów księgarsko-papierniczych. Według danych na maj 1952 r. „Dom Książki” w całym kraju dysponował już tylko 910 sklepami detalicznymi, sieć zmniejszyła się aż o 53 placówki. Porównując tylko księgarnie,

54 AAN CUWPGiK, sygn. 54, *Notatka dla Obywatela Prezesa Centralnego Urzędu Wydawnictw, Przemysłu Graficznego i Księgarstwa w sprawie projektu planu sieci księgarskiej „D.K” na rok 1955 z 24 września 1953 r.*, s. [1].

55 M. Tobera, *Trudne początki...*, s. 459. W swojej tabeli Tobera odwołując się do ustaleń J. Zaremby podał inne liczby placówek detalicznych.

ich liczba wzrosła o 57 do 266 (180 księgarni ogólnosortymentowych i 86 księgarni specjalnych), ale o 169 zmalała liczba sklepów księgarsko-papierniczych do 529. Dodatkowo funkcjonowało 59 sklepów z artykułami nieksiążkowymi i 36 rozdzielnich kolporterskich. W sierpniu 1953 r. jako rzeczywistą liczbę placówek „Domu Książki” podano 831, kolejny spadek wielkości sieci – o 79 punktów detalicznych. Liczba księgarni wzrosła o 99 do 365, zarejestrowano jednak już tylko 322 sklepy księgarsko-papiernicze (o 207 mniej). 831 punktów „Domu Książki” w 1953 r. to ponad dwukrotnie mniej w stosunku do 1701 księgarni i sklepów księgarsko-papierniczych funkcjonujących w Polsce w 1949 r.

Tabela 7. Sieć detaliczna „Domu Książki” w latach 1950–1953 według różnych źródeł i opracowań

Źródła i opracowania	Liczba sklepów detalicznych			
	1950	1951	1952	1953
S. Małowski, Cz. Ożarzewski, L. Biliński, K. Majerowicz	899			
J. Zaremba	1097		880	
<i>Uwagi na temat rozmieszczenia sieci detalicznej „Domu Książki” – 28.11.1951</i>	910	933		
<i>Uwagi do projektu planu obrotu towarowego ... z 16.10.1952 r. – na 1.01. danego roku</i>	891	920	881	
S. Połec, L. Marszałek – do końca 1950	928			
M. Tobera		932		
W. Ciszewska-Pawłowska – 15.07.1951		935		
W.A. Ciszewska – 30.08.1951		963		
M. Tobera – wrzesień 1951		908		
<i>Książka w Polsce Ludowej. Materiały do artykułów... – maj 1952</i>			910	
S.A. Kondek – III kwartał 1951, wrzesień 1952		986	953	812
<i>Projekt planu rozmieszczenia sieci księgarskiej „Domu Książki” na rok 1955 – 1.08.1953</i>				831

Źródło: opracowanie własne na podstawie AAN CUWPGiK, sygn. 54, *Projekt planu rozmieszczenia sieci księgarskiej „Domu Książki” na rok 1955*; sygn. 368, *Uwagi do projektu planu obrotu towarowego na 1953 r. z 16 października 1952 r.*; sygn. 372, *Uwagi na temat rozmieszczenia sieci detalicznej „Domu Książki” z 28 listopada 1951 r.* oraz S. Małowski, *Obrót księgarski...*, s. 33; C. Ożarzewski, *Zarys dziejów książki...*, s. 175; L. Biliński, *Instytucje wydawnicze...*, s. 131; K. Majerowicz, dz. cyt., s. 1; J. Zaremba, dz. cyt., s. 482; S. Połec, *Z bilansu dziesięciolecia, „Praca Księgarska” 1960, nr 1/2, s. 8*; L. Marszałek, dz. cyt., s. 74; M. Tobera, *Trudne początki...*, s. 459; W. Ciszewska-Pawłowska, *W sprawie zamierzonej reorganizacji...*, s. 433–434; W.A. Ciszewska, *Skazone władzą...*, s. 280–281; *Książka w Polsce Ludowej. Materiały do artykułów, komunikatów i przemówień. Dni Oświaty, Książki i Prasy 3–18 maja 1952 r.*, Warszawa 1952, s. 62–63.

Nie najlepiej przedstawiał się także tzw. *wskaźnik gęstości sieci*, czyli liczba ludności, jaka powinna przypadać na jedną księgarnię o przeciętnej łącznej powierzchni frontu i zaplecza. W 1948 r. współczynnik ten – odrzucany jako zbyt niski – wynosił 5400 osób, ale był zgodny z wypracowanym jeszcze przed wojną przelicznikiem 5–7 tys. ludności na jedną księgarnię. W 1953 r. planowano, aby dopiero w 1955 r. osiągnąć 20 000 mieszkańców na jedną księgarnię. W późniejszych latach opracowano ten wskaźnik dla księgarni o powierzchni 100 m². Wynosił on 12 500 ludności

miejskiej w miastach dużych, 5000 ludności miejskiej w miastach powiatowych oraz 2500 ludności miejskiej w małych miasteczkach. Uwzględniając fakt, że z usług księgarni miejskich korzystała również ludność wiejska wskaźnik gęstości określono na 17 500 do 20 000 ludności wiejskiej i miejskiej łącznie. W 1965 r. stosunek liczby księgarni do ludności najkorzystniej prezentował się w mniejszych miastach wojewódzkich: Rzeszowie (1 księgarnia na 7 tys. mieszkańców), Olsztynie (1 księgarnia na 7,5 tys. mieszkańców) i Opolu (1 księgarnia na 7,8 tys. mieszkańców). W większych ośrodkach sytuacja przedstawiała się gorzej: Łódź (1 księgarnia na 20 tys. mieszkańców), Bydgoszcz (1 księgarnia na 15,6 tys. mieszkańców), Poznań (1 księgarnia na 14,5 tys. mieszkańców), Warszawa (1 księgarnia na 14,3 tys. mieszkańców). W 1972 r. jedna księgarnia obsługiwała przeciętnie 18 338 mieszkańców, w miastach – 13 124, a pozostałych miejscowościach (łącznie z mieszkańcami wsi) – 20 089 mieszkańców⁵⁶.

„Dom Książki” powołano, aby prowadził dystrybucję, bez wpływu na dobór oferty tytułowej czy liczbę egzemplarzy. Konieczność przejmowania całej produkcji wydawniczej przyczyniła się do powstania zapasów magazynowych niechcianych i niepopularnych tytułów, a w konsekwencji do centralnego rozdzielania publikacji. Wyeliminowanie konkurencyjnych księgarni prywatnych i spółdzielczych zapewniło pełną kontrolę dystrybucji i sukces polityczno-ideologiczny, przyczyniło się jednak do problemów ekonomicznych branży wydawniczo-księgarskiej⁵⁷.

Przyczyny złej kondycji finansowej „Domu Książki” i stale rosnących zapasów zideologizowanych publikacji dopatrywano się jednak nie w nietrafionej ofercie tytułowej, ale m.in. w braku analizy dotychczasowych wyników sprzedaży, nierytmicznych dostawach z drukarni czy złej jakości wydawnictw: Kwestię magazynów księgarskich wypełnionych publikacjami wyprodukowanymi zgodnie z kryteriami politycznej słuszności usiłowano rozwiązać w różny sposób. Tworzono „remanenty specjalne”, obejmujące m.in. broszury propagandowe czy twórczość klasyków marksizmu-leninizmu, których następnie nie uwzględniano w sprawozdaniach finansowych. Niesprzedawalne pozycje przeznaczano na przemiał czy przekazywano je do zbiorów bibliotecznych w ramach akcji „Specjalna Pomoc Bibliotekom”⁵⁸.

W pierwszych latach swojego funkcjonowania „Dom Książki” musiał zreorganizować przejęte księgarnie, tak aby dostosować je do nowych wymogów, a następnie przekształcić w równomiernie rozmieszczoną sieć dystrybucji. Poszczególne księgarnie i sklepy księgarsko-papiernicze likwidowano, łączono lub tworzono nowe w lepszej lokalizacji. Zadanie to było dodatkowo utrudnione ze względu na kwestie ideologiczne, często sprzeczne z zasadami ekonomii. Decydenci polityczni domagali się zakładania księgarni w środowiskach robotniczych, co często nie znajdowało ekonomicznego uzasadnienia. Początek funkcjonowania „Domu Książki” to także czas formowania się ogólnej koncepcji tego przedsiębiorstwa państwowego. Rozważano czy „Dom Książki” ma być wyłącznym dystrybutorem wydawnictw czy też podzielić to zadanie z innymi przedsiębiorstwami, jak gminne spółdzielnie, które ostatecznie przejęły dystrybucję książki na wsi. Dyskusyjny był

56 J. Moraczewski, *Rozwój sieci Domu Książki*, „Księgarz” 1965, nr 3, s. 28–32; S. Połec *Ekonomika księgarstwa. Cz. II*, Warszawa 1968, s. 98–99; L. Biliński, *Ruch wydawniczy...*, s. 83.

57 S.A. Kondek, *Papierowa rewolucja...*, s. 70–73.

58 Tamże, s. 68, 74.

również szeroki asortyment księgarni, obejmujący także artykuły nieksiążkowe (m.in. zabawki, muzykalia, reprodukcje, artykuły piśmiennicze) i wykraczający daleko poza wydawnictwa. Ostatecznie sprzedaż materiałów papierniczych i artystycznych przekazano innym sklepom.

Rozwiązaniem problemów ekonomicznych państwowej sieci księgarskiej miało być odgórne przydzielanie tytułów czy wykorzystywanie nowych form dystrybucji wydawnictw, jak kioski i rozdzielnie kolporterskie. Decyzje te nie miały jednak znaczenia w kontekście obowiązku przejmowania przez „Dom Książki” całej wysoce zideologizowanej produkcji wydawniczej bez żadnego wpływu na dobór oferty tytułowej.

Do 1954 r. decydenci ograniczali wielkość sieci księgarskiej kierując się zasadą „ekonomicznej nieopłacalności małych placówek”. Zrezygnowano z prowadzenia sklepów w miejscowościach poniżej 4000 mieszkańców, przez co zlikwidowano lub przekazano do gminnych spółdzielni wiele placówek. Od 1954 r. nastąpił przełom w funkcjonowaniu „Domu Książki”. 1 stycznia ekspozytury wojewódzkie zostały przekształcone w samodzielne przedsiębiorstwa, a Naczelna Dyrekcja „Domu Książki” w Centralny Zarząd Księgarstwa [dalej: CZK]. CZK był częścią składową CUWPGiK, a po jego likwidacji – od 1956 r. – Ministerstwa Kultury i Sztuki. Od 1954 r. stopniowo rezygnowano z centralnych rozdzielników publikacji i zaopatrywania – w oparciu o nie – księgarni, a w 1955 r. całkowicie ich zaniechano, przyznając księgarzom prawo samodzielnego decydowania o asortymencie⁵⁹.

W 1956 r. powołano Państwowe Przedsiębiorstwo Hurtu Księgarskiego „Dom Książki”, którego działalność była dobrze postrzegana przez księgarzy. W 1957 r. zaczęły obowiązywać realne ceny papieru i usług poligraficznych, co skutkowało podwyżką cen książek, średnio o ok. 50%. W 1958 r. wprowadzono komis i przekształcono dotychczasowe przedsiębiorstwo hurtowe „Dom Książki” w Państwowe Przedsiębiorstwo „Składnica Księgarska”. Zmieniono relację pomiędzy przedsiębiorstwami wydawniczymi a „Domem Książki”, od tego momentu wydawcy przejęli odpowiedzialność, ale i ryzyko finansowe za niesprzedane tytuły. Zrównoważono wielkość produkcji i racjonalniej planowano wysokość nakładów, a dzięki temu zrezygnowano z systemu zaopatrywania księgarni według rozdzielnika⁶⁰.

Po reorganizacji struktur „Domu Książki” i przyznaniu samodzielności ekspozyturom wojewódzkim zmieniło się podejście do utrzymywania księgarni w małych miejscowościach, a od 1958 r. rozpoczęła się intensywna rozbudowa sieci księgarskiej – do 1513 księgarni na koniec 1964 r.⁶¹ W kolejnych latach zwiększyła się samodzielność wydawnictw i wprowadzono pozytywne zmiany w programach

59 Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 listopada 1956 r. w sprawie właściwości niektórych naczelnych organów administracji państwowej, Dz.U. 1956, nr 54, poz. 249; *Księgarskie trzydziestolecie*, „Księgarz” 1974, nr 2/3, s. 8; L. Biliński, *Ruch wydawniczy...*, s. 82; S. Dippel, *O księgarzach, którzy przeminęli*, Wrocław 1976, s. 252; S. Połec, *15 lat Domu Książki*, „Księgarz” 1965, nr 1, s. 10.

60 A. Bromberg, *Książki i wydawcy. Ruch wydawniczy w Polsce Ludowej w latach 1944–1957...*, s. 64–65; S. Połec, *15 lat Domu Książki...*, s. 6–7; tenże, *Ekonomika księgarstwa...*, s. 251, 279; *Księgarskie trzydziestolecie...*, s. 9–10; L. Biliński, *Instytucje wydawnicze...*, s. 134–135; T. Hussak, *Księgarstwo bliskie czytelnikom...*, s. 65; D. Degen, *Polityka wydawnicza w sferze nauki w latach 1944–1959*, Toruń 2014, s. 204.

61 J. Moraczewski, dz. cyt., s. 30.

wydawniczych. Powstały regionalne instytucje wydawnicze, pozwolono uczelniom wyższym i stowarzyszeniom prowadzić działalność wydawniczą. Wciąż jednak produkcja wydawnicza – poza kwestiami światopoglądowymi, ograniczana z powodu trudności w dostawach papieru, zbyt małej liczby drukarni czy przestarzałego parku maszynowego – nie odpowiadała rzeczywistym oczekiwaniom czytelników.

Bibliografia

Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Centralny Urząd Wydawnictw, Przemysłu Graficznego i Księgarstwa

sygn. 54, *Notatka dla Obywatela Prezesa Centralnego Urzędu Wydawnictw, Przemysłu Graficznego i Księgarstwa w sprawie projektu planu sieci księgarskiej „D.K” na rok 1955 z 24 września 1953 r.*

sygn. 54, PP „Dom Książki” do CUWPGiK z września 1953 r.

sygn. 54, *Projekt planu rozmieszczenia sieci księgarskiej „Domu Książki” na rok 1955.*

sygn. 113, *Plan sieci Centrali Obrotu Księgarskiego „Dom Książki” na rok 1952 z 23 stycznia 1952 r.*

sygn. 366, *Główne założenia do 6-letniego planu obrotu towarowego z 15 czerwca 1950 r.*

sygn. 367, *Plan obrotu na 1952 r. (komentarz).*

sygn. 368, *Uwagi do projektu planu obrotu towarowego [Domu Książki] na 1953 r. z 16 października 1952.*

sygn. 372, *Notatka dla Obywatela Dyrektora Biura Kontroli i Nadzoru z 6 listopada 1950 r.*

sygn. 372, *Uwagi Biura Nadzoru na temat zagadnień PP „Domu Książki” wymagających dalszego rozpracowania z 23 listopada 1951 r.*

sygn. 372, *Uwagi na temat rozmieszczenia sieci detalicznej „Domu Książki” z 28 listopada 1951 r.*

Biliński L., *Instytucje wydawnicze i dystrybucja książki w Polsce*, Warszawa 1975.

Biliński L., *Książka w Polsce Ludowej: wydawnictwa i księgarstwo*, Bibliotekarzy, Warszawa 1981.

Biliński Lucjan, *Ruch wydawniczy i księgarstwo w Polsce Ludowej*, Warszawa 1974.

Biliński L., *Zarys rozwoju ruchu wydawniczego w Polsce Ludowej*, Warszawa 1977.

Bromberg A., *Książki i wydawcy. Ruch wydawniczy w Polsce Ludowej w latach 1944–1957*, Warszawa 1958.

Bromberg A., *Książki i wydawcy. Ruch wydawniczy w Polsce Ludowej w latach 1944–1966*, Warszawa 1966.

Chamera-Nowak A., *Książka a stalinizm. Centralny Urząd Wydawnictw, Przemysłu Graficznego i Księgarstwa i jego rola w kształtowaniu ruchu wydawniczo-księgarskiego w Polsce 1951–1956*, Warszawa 2019.

Ciszewska W.A., *Kolportaż zakładowy i instrukcje „Domu Książki” z lat 1950–1951*, [w:] *Książka, biblioteka, informacja. Między podziałami a wspólnotą*. 5, red. J. Dzieniałkowska, M. Olczak-Kardas, Kielce 2016, s. 161–172.

Ciszewska W.A., *Książka w Toruniu w latach 1945–1950. Ruch wydawniczo-księgarski*, Toruń 2005.

- Ciszewska W.A., *Skażone władzą. Ruch wydawniczo-księgarski na Kujawach i Pomorzu w latach 1945–1956*, Toruń 2015.
- Ciszewska-Pawłowska W., *Formation of the Centralized Publication Distribution Network in Poland. 'Dom Książki' in 1950–1953*, „Polish Libraries” 2022, vol. 10, s. 227–249.
- Ciszewska-Pawłowska W., *W sprawie zamierzonej reorganizacji „Domu Książki”. Projekty i propozycje z 1951 r.*, [w:] *Książki mają swoją historię. Studia ofiarowane Profesor Barbarze Bieńkowskiej*, red. J. Puchalski, Warszawa 2021, s. 424–440.
- Degen D., *Polityka wydawnicza w sferze nauki w latach 1944–1959*, Toruń 2014.
- Dippel S., *O księgarzach, którzy przeminęli*, Wrocław 1976.
- Hussak T., *Byliśmy służbą społeczną. Rzecz o Stowarzyszeniu Księgarzy Polskich*, Olsztyn 2004.
- Hussak T., *Księgarstwo bliskie czytelnikom. Nie zmarnowaliśmy szansy*, Olsztyn 1999.
- Jarosz D., *Dzieje książki w Polsce 1944–1989. Wybór źródeł*, Warszawa 2010.
- Jarosz D., *Jak tworzono książkę socjalistyczną? Narady wydawców i księgarzy państw bloku wschodniego 1965–1988*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2016, t. 10, s. 317–334.
- Jarosz D., *Jakich książek potrzebują Polacy? Odpowiedź władzy*, [w:] *Na co dzień i od święta. Książka w życiu Polaków w XIX–XXI wieku*, red. A. Chamera-Nowak, D. Jarosz, Warszawa 2015, s. 441–458.
- Jarosz D., *Władza a książka społeczno-polityczna w PRL 1956–1989*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2013–2014, t. 7–8, s. 133–172.
- Klimowicz A., *Za mało czy za dużo księgarń?*, „Praca Księgarska” 1949, nr 2, s. 18–20.
- Kondek S.A., *Organizacja obiegu książek w PRL jako eksperyment bibliologiczny*, [w:] *Bibliologia. Problemy badawcze nauk humanistycznych*, red. D. Kuźmina, Warszawa 2007, s. 316–325.
- Kondek S.A., *Papierowa rewolucja. Oficjalny obieg książek w Polsce w latach 1948–1955*, Warszawa 1999.
- Kondek S.A., *Władza i wydawcy. Polityczne uwarunkowania produkcji książek w Polsce w latach 1944–1949*, Warszawa 1993.
- Książka w Polsce Ludowej. Materiały do artykułów, komunikatów i przemówień. Dni Oświaty, Książki i Prasy 3–18 maja 1952 r.*, Warszawa 1952.
- Księgarskie trzydziestolecie*, „Księgarz” 1974, nr 2/3, s. 6–15.
- Majerowicz K., *Dom Książki 1950–1974*, „Przegląd Księgarski i Wydawniczy” 1975, nr 1/2, s. 1–5.
- Małowski S., *Obrót księgarski. Organizacja i technika*, Warszawa 1960.
- Marszałek L., *Podstawowe wiadomości z edytorstwa i księgarstwa*, Warszawa 1988.
- Moraczewski J., *Rozwój sieci Domu Książki*, „Księgarz” 1965, nr 3, s. 28–32.
- Nieć G., *Problematyka księgarska w polskich badaniach nad książką do 1989 roku*, [w:] *Oblicza współczesnej bibliologii. Konteksty i transgresje*, red. G. Czapnik, Z. Gruszka, J. Ladorucki, Warszawa 2014, s. 167–184.
- Ożarzewski C., *Zarys dziejów książki i księgarstwa*, Poznań 1963.
- Połeć S., *15 lat Domu Książki*, „Księgarz” 1965, nr 1, s. 4–13.
- Połeć S., *Ekonomika księgarstwa. Cz. II*, Warszawa 1968.
- Połeć S., *Z bilansu dziesięciolecia*, „Praca Księgarska” 1960, nr 1/2, s. 8.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 listopada 1956 r. w sprawie właściwości niektórych naczelných organów administracji państwowej, Dz.U. 1956, nr 54, poz. 249.

Ruch wydawniczy, prasa, drukarstwo i księgarstwo w latach 1945–1954, Warszawa 1955.
Siekierski S., *Książka literacka. Potrzeby i ich realizacji w latach 1944–1986*, Warszawa 1992.

Tobera M., *Księgarstwo spółdzielcze i prywatne w okresie trójsektorowości polskiego rynku książki (1945–1950)*, „Przegląd Biblioteczny” 2014, z. 3, s. 329–363.

Tobera M., *Trudne początki księgarstwa socjalistycznego. „Dom Książki” 1950–1953. Struktury detalu i hurtu*, [w:] *Książki mają swoją historię. Studia ofiarowane Profesor Barbarze Bieńkowskiej*, red. J. Puchalski, Warszawa 2021, s. 441–468.

Tobera M., *Władza i księgarze prywatni 1945–1950*, [w:] *Nie po myśli władzy. Studia nad cenzurą i zakresem wolności słowa na ziemiach polskich od wieku XIX do czasów współczesnych*, red. D. Degen, M. Żynda, Toruń 2012, s. 99–128.

Zaremba J., *Było i tak. Wspomnienia*, Wrocław 1976.

Streszczenie

Artykuł przedstawia trudności związane z ustaleniem wielkości sieci detalicznej „Domu Książki” na początku lat 50. XX w. Instytucja ta – odpowiedzialna za wszystkie formy rozprowadzania książki – powstała w wyniku przejęcia istniejących placówek handlowych spółdzielni wydawniczo-księgarskich i nowo tworzonych wydawnictw państwowych. Pierwsze lata funkcjonowania „Domu Książki” to starania o racjonalne rozmieszczenia terytorialne sieci poprzez likwidację i łączenie istniejących placówek detalicznych lub zakładanie nowych profesjonalnych księgarni. Powoduje to znaczne trudności w ustaleniu stanu liczbowego sieci detalicznej „Domu Książki” w latach 1950–1953, a informacje zawarte w zachowanych materiałach archiwalnych, jak i opracowaniach często są ze sobą sprzeczne. Autorka przedstawia swoje ustalenia i prezentuje, jak zmieniała się liczba placówek detalicznych „Domu Książki” oraz jakie czynniki wpływały na jej wielkość.

Słowa kluczowe: „Dom Książki”, dystrybucja książki, księgarstwo, sieć detaliczna, Polska Rzeczypospolita Ludowa

The retail network of “Dom Książki” in the first years of its operation (1950–1953)

Abstract

The article presents the difficulties associated with determining the size of the retail network of the “Dom Książki” in the early 1950s. This institution – responsible for book distribution – was established because of taking over existing retail outlets of publishing and bookshop cooperatives and newly established state publishing houses. The first years of the “Dom Książki” operation were marked by efforts to rationally distribute the network territorially by closing and merging existing retail outlets or establishing new professional bookshops. This caused significant difficulties in determining the numerical status of the “Dom Książki” retail network in the years 1950–1953, and the information contained in preserved archival materials and studies is often contradictory. The author presents her findings and shows how the number of “Dom Książki” retail outlets changed and what factors influenced its size.

Keywords: ‘Dom Książki’, book distribution, bookselling, retail network, Communist Poland (Polish People’s Republic, PRL)